Herceg-Bosna prigodom aneksije

Geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja

Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908.

Dr. Ferdo pl. Šišić
kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački

Cijena 30 filira.

ZAGREB
Tiskara hrvatske stranke prava d. d.
1908.

Herceg-Bosna prigodom aneksije

Geografsko-etnografsko-historička
- - i državopravna razmatranja - -

Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908.

Dr. Ferdo pl. Šišić

kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački.

Cijena 30 filira.

ZAGREB

Tiskara hrvatske stranke prava d. d.

1908.

„Politik ist vulgär, wenn sie nicht durch Geschichte veredelt wird, und Geschichte sinkt zu blosser Litteratur herab, wenn sie ihre Beziehungen zur praktischen Politik aus dem Auge verliert“.

John Seeley.

(Profesor na sveučilištu u Cambridge-u.)

Gospodo moja!

Kako je poznato, proširilo je Njeg. Veličanstvo car i kralj Franjo Josip I. dne 5. oktobra ove godine suverenska prava svoja na Herceg-Bosnu, pa ju je tako ovim činom sjedinio s ostalim zemljama prostrane svoje države. Ako je okupacija prije trideset godina imala da znači oslobodjenje njezino ispod četirstogodišnjeg osmanlijskog jarma, te inauguriranje humanih prilika medju žiteljima njezinima, a ono aneksija donosi Herceg-Bosni ustavni život, a s njime i konačno riješenje državopravnog pitanja njezine pripadnosti. Govorim kao Hrvat, a to znači toliko koliko da u današnjim prilikama tražim sjedinjenje Herceg-Bosne s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom u jedno državo-pravno tijelo.

Razumije se samo po sebi, da zahtjev sam o sebi još ne znači mnogo; njega treba potkrijepiti opravdanim razlozima. Zagovarajući dakle sjedinjenje Herceg-Bosne s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, obazrjet ću se na četiri momenta.

Prvo na geografski, to jest ja ću prije svega prikazati, kako je nastao geo-

grafski pojam današnje Herceg-Bosne, o čijoj se državopravnoj pripadnosti sada i radi.

Drugo na etnografski, uzet ću naime obzir na narodno ime, kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti.

Treće na historijski. Ne može mi nikako biti na umu, da pred vas, gospodo moja, iznesem cjelokupnu prošlost junačke Herceg-Bosne; to ne bi imalo nikakva smisla, a u mnoštvu raznih detalja i promjena ne samo da se ne biste razaznali, već bi se izgubila i ona glavna misao vodilja. Ja ću se stoga ograničiti da prikažem, kako se ogleda navedeno sjedinjenje u prošlosti, to jest, da li je već bilo vremena, kad je onakova zajednica i postojala.

Četvrto na državo-pravni, i to poglavito na razloge što ih ističu Magjari svojatajući Herceg-Bosnu izravno sebi, tobože kao bivši sastavni dio teritorija specifično ugarskoga.

1. Geografski momenat.

Današnja Herceg-Bosna nije od uvijek bila jedinstven politički teritorij, kako ga sada gledamo i shvaćamo, već je (da tako kažem) konglomerat raznih oblasti i prijedjela, sastavljen tečajem vijekova uslijed raznih državopravnih promjena, od kojih je oblasti i prijedjela najveći dio njih nekoć bio sastavni dio države hrvatske, a tek manji srpske. Prema tome dakle s Herceg-Bosnom upravo je onako, kao što je s današnjom Dalmacijom. I ona bješe ograničena isključivo na neke primorske gradove (Zadar, Trogir, Spljet, Dubrovnik i Kotor) i otoke (Krk, Cres, Osor i Rab), dok je sva ostala zemlja bila dio države hrvatske. Kad ovi dijelovi države hrvatske spadoše pod vlast osmanlijsku, pa kad ih njima opet preoteše Mlečani mirom Karlovačkim (1699.) i Požarevačkim (1718.), onda se i na njih proširi ime Dalmacije od Velebita do Neretve. Kad je pak čitavo primorje s Dubrovnikom i Bokom Kotorskom došlo trajno u vlast austrijsku (1815.), onda se protegne ime Dalmacije i dalje, naime onako, kako je danas.

Eto upravo tako je i s današnjom Herceg-Bosnom. I kod nje treba dobro razli-

kovati, što se pod tim imenom prvobitno razumijevalo, dakle što je to prava Bosna; nadalje, kako se to ime proširivanjem bosanske države stalo prenašati i na neke druge oblasti i prijedjele, te napokon, kako je nakon turskoga perioda postao današnji geografski pojam Herceg-Bosne.

Istaknuvši ovo, prijedjimo sada na prvo pitanje: Što je to prava Bosna? [1])

Bosna izlazi prvi puta na historijsku svjetlost polovicom X. vijeka, i to kao jedan mali kraj, prijedjel, ili oblast u kojem su se nalazila dva utvrdjena grada Katera i Desnik, kako ih nazivlje naš svjedok bizantinski car Konstantin Porfirogenet oko godine 950. u jednom svom djelu. U prvom se imenu već odavna složila naučna kritika, da se danas odgovarajuće mjesto ima bezuvjetno tražiti negdje u blizini Sarajeva, dok se za drugo ime ne može ništa sigurna reći. Ono Katera očito nije ništa drugo nego Kotor, a uzima se nekom sigurnošću, da je to današnji Kotorac, ili bolje reći, da je na izvisini danas zvanoj »Gradac« nekoć bio sagradjen grad »Katera«. Mnogo je teže s imenom Desnik, pa smo kod njega upućeni isključivo na kombinovanje; dok su jedni tražili stari Desnik u današnjem Tešnju, drugi ga s više vjerojatnosti nalaze u Teševu u području gornje Bosne, a u okoli-

[1]) Značenje imena i riječi Bosna nije još uvijek raščišćeno, samo je bez ikake sumnje, da nam je preostala od starijega tudjega naroda; možda od ilirsko-arbanaškoga. bas-ante (prema rimskom nazivu za rijeku Bosnu »Basante«), što bi značilo »s onu stranu gorskih kosa«, — dakle toliko, koliko Zagorje.

šu gdje su se dizali poznati kraljevski dvorovi Bobovac, Sutiska i Trstivnica. Kad uzmemo u obzir geografski položaj ostalih prijedjela i oblasti što su Bosnu opkruživali u docnije doba, pa kad uvažimo drevno pravilo, da su pojedine političke oblasti dapače i kod jednog istog naroda medjusobno lučile u prvom redu planine, onda moramo ovu prvobitnu i pravu Bosnu odrediti u porječju gornjega toka rijeke Bosne i to od izvora njena negdje do čuvenog Vranduka. Omedjiti je pak možemo prema ovoj pretpostavci nekom većom vjerojatnošću ovako: s juga planine Jahorina (1913m.), Treskavica (2088 m.), Bjelašnica (2067 m.), Ivan (1744 m.) i Bitovnja (1700 m.), sa zapada Pogorelica (1448 m.), Zec (1939 m.), Vranica (2070 m.), Radovan (1446 m.), Komar (1510 m.), i Radalje (1366 m.), sa sjevera Vlašić (1919 m.), Tvrkovac (1304 m.), Konjuh (1328 m.) i Javornik (1062 m.), a sa istoka rijeka Drina nekako od ispod Zvornika do ispod Goražda. Prema današnjem nazivlju gradova i mjesta, nalazili su se tude: Sarajevo, Kreševo, Fojnica, Vareš, Visoki, Travnik, Zenica, Vlasenica, Srebrenica, Rogatica i Goražde. [2])

---

[2]) Da je prvotna Bosna zapremala samo taki mali prostor, tvrde svi dojakošnji istraživači, tako Srbi Ruvarac i Novaković te Hrvati Rački i Klaić. Temelj svega ipak je pored Konstantina Porf. naš pop Dukljanin, koji Bosnu stavlja od »gore Borave do Drine«, i to u porječju dunavskih pritoka, ali i u pojam rimske Dalmacije. »Goru Boravu« ne treba nipošto tražiti s Račkim u Borovoj Glavi (1290 m.), kod Livna, jer osim toga, što je to neznatan vrh u onom kraju, poglavito za to, što se radi o razvodju izmedju rijeka Jadranskoga mora i Du-

Eto, to je da tako kažem, matica bosanske docnije banovine, odnosno kraljevine, oko koje se tijekom stoljeća okupiše još i druge oblasti i prijedjeli, koji su svi ušli u vladalački (banski, docnije kraljevski) naslov. Dok su banovi Kulin (1180.—1204.) i Matej Ninoslav (1232.—1250.) naprosto uzimali naslov »veliki ban bosanski« ili samo »ban bosanski«, Stjepan Kotromanić (1322.—1353.) ima naslov »gospodin svjem

---

nava. »Goru Boravu« ne valja tražiti ni sa Saxom u Borji planini (1074 m.) izmedju Maglaja i Banjaluke, jer taj kraj nije bio u prvotnoj Bosni, pa je uopće i odviše na sjeveru, da bude razvodjem izmedju mora i Dunava. Ne odgovara onom imperativnom zahtjevu razvodja ni kombinacija s jednim vrhom u Prenj planini Borašnicom (1887 m.) na lijevoj obali Neretve kod Konjica, jer to je u Humskoj zemlji. Ovo razvodje čini isključivo onaj neprekidni gorski lanac, koji se niže od Dinare smjerom jugo-istočnim do Drine, a od kojega stvaraju naprijed pomenute južne i zapadne planine jedan dio. Goru Boravu treba dakle tražiti izmedju Bjelašnice i Vlašića, što jedino odgovara i smislu Dukljaninovih riječi. I odista na današnjim točnim i pouzdanim vojničkim specijalnim kartama (Zone 29. Col. XVII. Travnik i Bugojno) nalazi se Borovina pl. (1626 m.) izmedju Vranice i Radovana. Time dašto još ne mislim, da sam utvrdio, gdje se upravo nalazila »Gora Borava« i da je to baš današnja Borovina; ja pače mislim, da se pod onim Dukljaninovim izrazom nema razumjeti tek jedan vrh ili makar i jedna kosa, već duži gorski lanac, koji jedini može da čini i da bude razvodjem. Možda se tako zvalo u XII. vijeku i prije toga više planina zajedno, dakako u prvom redu po tom, što su bile obrasle borovima, a možda pod onim »Gora Borava« (mons Pini) pop Dukljanin i nije mislio na jednu stanovitu goru ili vrh, nego uopće na one planine, što su stvarale razvodje primorsko-dunavsko, a znalo se za njih, da su obrasle borovima. Dakle u izrazu »Gora Borava« nemamo da gledamo ime, već samo pojam.

zemlam bosanskim i Soli i Usore i Dolnim Krajem i Humske zemle gospodin«, a ban Tvrtko (1353.—1377.) »gospodin mnogim zemlam, Bosne i Soli i Usore i Dolnim Krajem i Podriniju i Humski gospodin«, koji naslov on docnije kao kralj (1377.—1391.) proširuje ovako: »Kral Srblem, Bosni, Primorju, Humski zemli, Dolnim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori, Soli i Podriniju«. Taki je naslov onda ostao njegovim nasljednicima sve do pada bosanske države.

Prema tome dakle jasno je, da su one oblasti i prijedjeli, za koje rekosmo, da su tečajem vijekova sjedinjene s prvotnom Bosnom, ovi: Soli, Usora, Donji Kraji, Zapadne Strane (Završje), Humska zemlja, Primorje i Podrinje.

Upoznajmo se sada sa svakom od ovih oblasti iz bliže, a tako i s prvim našim momentom.

Obje prve oblasti, Soli i Usora, spominju se doduše redovito zasebno, ali prošlost im je malom iznimkom zajednička. Soli sterale su se sjeverno od prave Bosne u današnjoj sjevero-istočnoj Bosni izmedju Save i Drine, a poglavito oko Majevice planine i gornjega toka rijeke Spreče, koja kod Doboja ulazi u Bosnu, dakle ondje, gdje su danas mjesta Tuzla (turski tuz znači sol), Bjelina i Zvornik. Usora opet širila se s obiju obala donje i srednje Bosne, njene lijeve pritoke Usore, i savske desne pritoke Ukrine, te donje Spreče i Save, naime ondje, gdje su danas Bosanski Brod, Derventa, Doboj, Tešanj, Maglaj, Žepče, Srebrenik, Gradačac i Brčko. Ovi su krajevi, nekoć dijelovi rimske Pano-

n i j e, nesumnjivo nakon doselenja Hrvata pripadali, kao i sva ostala današnja bosanska Posavina, tako zvanoj P o s a v s k o j H r v a t s k o j, to jest onoj državnoj tvorbi naroda hrvatskoga, koja je kao posebna kneževina živjela od VII. do potkraj IX. vijeka i kojoj su najpoznatiji knezovi bili L j u d e v i t P o s a v s k i (o. 814.—823.) i B r a s l a v (o. 880.—896.) Nakon rasula posavsko-hrvatske kneževine dolaskom Magjara (896.) i kad se ona sjedinila s bijelo-hrvatskom kneževinom, čini se, da je potpao (ne zna se točno kada i kako) sav kraj oko današnje Tuzle, dakle bivše Soli, ali ne još i Usora, srpskoj kneževini, jer se drži, da se oko 950. navode iste Soli kao sastavni dio Srbije.[3])

U Srbiji mogle su Soli ostati najdulje do 971., kad se po smrti kneza Časlava raspala njegova kneževina. U čije su ruke Soli sada dospjele, ne može se potpunom sigurnošću reći, tek je izvan svake sumnje, da su pol. XII. vijeka sastavni dio banovine bosanske, kojom je tada vladao B o r i ć, po svoj prilici Hrvat iz okolice današnjega Broda na Savi, prvi nam poznati ban bosanski.

D o n j i K r a j i bijaše prijedjel, što se

---

[3]) Ne znajući ništa sigurnijega kazati, ja sam se u tom pitanju poveo za dosadanjim istraživačima, ali ipak ću naglasiti, da držim (a gledat ću, da to i dokažem), da se Konstantinov grad S a l i n e s nema tražiti u današnjoj Tuzli, kao što uopće u današnjoj sjevero-istočnoj Bosni, nego u staroj R a š i, u kraju oko današnjeg Novog Pazara. To se vidi po tome, što su i ostala mjesta careva tude, nadalje što i po popu Dukljaninu čine cjelinu zvanu Srbiju (Surbia): Bosna i Raša, a glavno je to, što onaj predijel, gdje su bile sredovječne Soli, nije bio u rimskoj Dalmaciji, nego u Panoniji, kako nam to pokazuje medja, označena u trećem dijelu ovoga predavanja prama najnovijim istraživanjima.

nalazio u porječju gornjega Vrbasa, gornje Sane, pak čitave Plive, (koja kod Jajca pada u Vrbas) i Vrbanje, (koja se nedaleko Banjaluke ulijeva u Vrbas), dakle ondje, gdje su danas Jajce, Ratkovo, Kotor na Vrbanji i Ključ na Sani. Donji Kraji bijahu sve do polovice XII. vijeka sastavni dio kraljevine Hrvatske, kad ih po svoj prilici ban Kulin sjedini s pravom Bosnom.

Zapadne Strane pružile su se na zapad pravoj Bosni i Donjim Krajima, a sačinjavale su ih tri prastare čisto hrvatske županije: Glamoč, Livno i Duvno (Županjac). Pod vlast bosansku dospješe stalno tek krajem XIV. vijeka.

Humska zemlja protegla se od vrelišta Neretve do mora jadranskoga, tamo, gdje su danas: Konjic, Mostar, Blagaj, Nevesinje, Stolac i dalmatinski Ston sa poluotokom Pelješcem. Humska zemlja prvobitno je naseljena Hrvatima, te je bila sastavni dio gornje Dalmacije iliti Crvene Hrvatske (Croatia Rubrea), koja se sterala u primorju od ušća Cetine do ušća rijeke Mata izmedju današnjega arbanaškoga Lješa i Drača, a na istok sve do onih planina, koje čine razvodje izmedju voda jadranskoga mora i pritoka savsko-dunavskih. Ova je Crvena Hrvatska činila s Bijelom Hrvatskom, koja se sterala od ušća Cetine do ušća Raše u Istri, a na istok do gornjega Vrbasa, sve do X. vijeka jednu državnu cjelinu, biva kraljevinu Hrvatsku.

U prvoj polovici X. vijeka bila je Humska zemlja pod svojim posebnim knezom (Mihajlom Viševićem), no ipak pod vrhovnom vlasti hrvatskoga kralja Tomislava. Po smrti Tomislavljevoj i Mihajlovoj do-

spje Hum u vlast srpskoga kneza Časlava i njegove Srbije, no po kneževoj smrti postade Hum dio Dukljanske tetrarhije, koju su sačinjavale još i Podgorje (kraj oko današnjega Nikšića, rijeke Pive i vrelišta Neretve), Travunja (oko današnjega Trebinja, Boke Kotorske i u sj.-zap. Crnoj Gori) i Duklja (Zeta, najveći dio današnje Crne Gore, te kraj oko Skadra i Budve). Oko 1015. potpade Hum pod vlast bugarsku, od 1019. do 1050. bješe bizantinski, a od 1050. do 1170. opet sastavni dio obnovljene Dukljanske kraljevine, dok ga ne pripoji srpskoj kneževini Stjepan Nemanja, davši ga u upravu svom bratu knezu Miroslavu (1170.—1198.)

Godine 1198. preotme Hum Srbiji hrvatski herceg Andrija, te ga sjedini s Hrvatskom. No na tom ne ostade dugo, jer se već početkom XIII. vijeka Hum vrati pod vlast srpskoga kralja Stjepana Radoslava, poradi čega provali godine 1237. u nj hrvatski herceg Koloman, te ga ponovno pridruži svojoj vlasti. Ali potkraj XIII. i početkom XIV. vijeka Humska je zemlja i opet dio Srbije, dok je oko 1310. djelomično, naime do Neretve, ne preoteše knezovi Bribirski od hrvatskoga plemena Šubića. Poslije pada bana Mladina (1322.) zavlada Humskom zemljom bosanski ban Stjepan Kotromanić. Uslijed ovih čestih političkih promjena naravska je stvar, da je hrvatsko ime znatno oslabilo u Humskoj zemlji, a premah preotelo srpsko, no taj se proces ipak nije tako zgodio, da bi starijega hrvatskoga imena potpuno nestalo. Od polovice XV. vijeka Humska se zemlja pripojivši sebi još i neke dije-

love Podgorja i Travunje, prozove Hercegovinom.

Primorje zvala se sva zemlja uz more, u koliko pripadaše bosanskoj državi, no u užem smislu razumijevala se pod tom oblasti obala od Dubrovnika do Herceg-Novoga, gdje su bile dvije župe (kao županije) Konavle i Dračevica. I ta je oblast nekoć bila dio Crvene Hrvatske, pa je po tom prvobitno hrvatsko naselje.

Podrinje zvala se oblast oko gornje Drine i njenih pritoka, tamo, gdje su danas Čajnica, Foča, Plevlje i Mileševo (»Sandžak Novopazarski«). Ova je oblast bila od iskona čest srpske države i starodrevne oblasti Raše, te se trajno pridružila Bosni tek za kralja Stjepana Tvrtka (1377.—1391.), dakle nakon rasula srpske carevine po smrti cara Uroša (1371.) i kralja Vukašina.

Preostali sjevero-zapadni kraj današnje Bosne, koji nije pripadao Donjim Krajima, nije sve do turskoga vremena bio sastavnim dijelom njezinim, već je prije toga vremena pripadao djelomično sredovječnoj Hrvatskoj, a djelomično opet sredovječnoj Slavoniji. U Hrvatskoj bile su ove županije (plemenske): gorička, drežnička, psetska, humska, nebljuška, lapačka i unačka sa današnjim bosanskim mjestima: Novigrad (Todorovo), Tržac, Vranograč, Krupa (Pset), Bihać, Orašac, Bjelaj, Petrovac, Rmanj i Unac; u crkvenom obziru potpadao je taj kraj pod hrvatsku biskupiju kninsku još od osnutka njezina (1071.) U Slavoniji bile se pak ove županije: dubička, sanska, mrenska, vrbaška i glaška, dakle

ondje gdje su danas: Bosanska Kostajnica, Dubica, Gradiška i Kobaš, pa Prnjavor, Sanski most, Novi na Uni, Blagaj na Sani i Banjaluka; u crkvenom pogledu pripadale su te županije biskupiji zagrebačkoj još od utemeljenja njezina (1093.)

Iz ovoga se razlaganja jasno vidi, da je sredovječna bosanska država sastavljena bila od matice, to jest prave Bosne, oko koje se tečajem vijekova okupiše u jednu cjelinu sa zapada, sjevero-zapada, juga, jugo-zapada i sjevero-istoka neke čisto hrvatske oblasti, a sa jugo-istoka neke čisto srpske. Sama pak matica spominje se u polovici X. vijeka kao dio Srbije, no nema sumnje, kako ćemo odmah vidjeti, da je i ta prava Bosna bila, kako prije toga vremena (oko 950.), tako još i u docnije vrijeme (u XI. vijeku) sastavni dio države Hrvatske. (O tome ću vas uputiti, gospodo moja, u trećem dijelu moga predavanja). — Treba u opće reći: veći je dio današnje Herceg-Bosne bio prvotno hrvatski.

Kako je poznato, Herceg-Bosna došla je u vlast tursku kao što i mnogi ostali dijelovi kraljevine Hrvatske. Sve su ove zemlje Turci složili u jedan pašaluk — Bosnu. Sada se ime Bosne proširilo do najširih granica svojih. U toj turskoj Bosni (pašaluku) bila su pored već navedenih današnjih bosanskih i hercegovačkih mjesta još i Makarska, Drniš, Sinj, Knin, Skradin, Obrovac, Udbina, Požega, Virovitica, Osijek, Vukovar, Djakovo i Brod. Medja prostranoga osmanlijskoga carstva, a napose pašaluka Bosne, dopirala je upravo do bedema mletačkih dalmatinskih gradova

Nina, Zadra, Šibenika, Trogira i Spljeta. Dašto, kad je stala turska moć u drugoj polovici XVII. vijeka padati, onda se stalo sužívati i zemljište pašaluka Bosne, dosljedno se i ime »Bosna« uzelo protezati na sve to tješnji prostor. Mirom Karlovačkim (1699.) i Požarevačkim (1718.) otpadoše od pašaluka bosanskoga čitava Slavonija, Banija do Une, Lika s Krbavom, a od današnje Dalmacije ono, kako je medja sada. Slijedeća dva mira u Beogradu (1739.) i u Svištovu (1791.) utvrdiše konačno onu i onakovu granicu, kako je danas.

2. Etnografski momenat.

Na pitanje, kaki narod danas stanuje u Herceg-Bosni, odgovor je vrlo jednostavan i jasan: čitavo pučanstvo, izuzevši neke neznatne iznimke, sačinjavaju Hrvati i Srbi, koji su podijeljeni na tri konfesije: rimo-katoličku, grčko-istočnu i muslimansku.[4]) Sada je red, da odgovorimo i na drugo pitanje: kakovo je bilo pučanstvo u etničkom vidu kroz prošla stoljeća.

Prvo i prvo dozvolite mi, gospodo moja, da vas podsjetim na netom razloženi geografski momenat, koji treba da nam u opće ostane ishodištem kod svakoga pitanja, kad je govor o prošlosti d a n a š n j e g a bosansko-hercegovačkoga teritorija. Prema tome dakle, z a p r e m i š e odmah nakon doseljenja svoga veći dio današnje Herceg-Bosne Hrvati, a manji dio S r b i.

Taki je raspored i sasvim naravna stvar, jer nam jedan pogled na geografsku kartu odmah jasno kaže: ako je D a l m a-

---

[4]) Cjelokupno pučanstvo prema popisu od godine 1895. iznosi 1,568.072 žitelja. Od toga otpada na grčko-istočnu konfesiju 673.246 duša, na muslimansku 548.632, a na rimo-katoličku 334.142 (ostalih 12.072 različne su vjeroispoviesti).

cija hrvatska zemlja i ako je Slavonija (naime Posavska Hrvatska) takova, je li moguće, da ne bude i današnja Bosna, koju su Hrvati vazda držali kao u zagrljaju. Je li moguće, da su Hrvati znali naseliti i daleke otoke u moru kao što su Cres, Vis, Biševo, Sveti Andrija i Jabuka, a da nijesu znali prijeći Dinare s jedne, a Save s druge strane, što im je ipak tako naravno i lako bilo? Da je Bosna od uvijek bila pustinja, onda bi dakako bilo jasno, zašto su Hrvati opkolili ovu pustinju, te u nju nijesu htjeli stupiti.

No u sačuvanim nam zvaničnim ispravama bivše bosanske banovine odnosno kraljevine, nije se narod zvao ni jednim ni drugim imenom, već redovito Bošnjani ili Bošnjaci, što je očito u svezi sa geografskim pojimanjem, ali ne s etnografskim.[5])

Da je u Bosni zbilja živjelo hrvatsko ime kao narodno, imamo više dokaza i to baš iz vremena turske prevlasti nad čitavim našim narodom, što potpuno isključuje kaki upliv sa strane, ili što se danas kaže »propagandu«, ali i obara neosnovanu tvrdnju, kao da bi sve ono, što je hrvatsko, bilo tek plod modernih političkih težnja.

Tako kaže 20. sept. 1589. muhamedanac iz Bosne, a čauš bosanskoga paše Sofi Mehmeda imenom Hodarvedi, u jednom bosanskom ćirilicom pisanom pismu, koje je još pred nekoliko godina u originalu posjedovao Sime Ljubić, a štam-

---

[5]) U dvim ispravama, izdanim od bana Matije Ninoslava oko godine 1240., nazivaju se banovi bosanski podanici Srbima. To je samo taj puta, dakle iznimno, jer sve ostale isprave govore vazda samo o Bošnjanima.

pao ga u »Starinama« jugoslavenske akademije vol. X. na strani 14. i 15., ovako: »I hteći isti gospodin zeneral (= mlet. generalni providor u Zadru Nani) činiti obisiti rečenoga Lovrina i Vukdraga, Uskoke, za osvistiti ine zločince, to videći mi Hodarvedi, čauš prisvitloga Sofi Mehmed paše bosanskoga, pitamo milost u rečenoga zenerala prisvitloga, da ne čini obisiti iste Uskoke ni pogubiti, da bi prvo nas pogubili nego njih; koji prisvitli zeneral radi naše volje i nami društvo učiniti, ne hti učiniti pogubiti rečena dva Uskoka, nego jih osudi na galiju. Za to mi rečeni Hodarvedi čauš hotismo učiniti viru od toga posla i dvoje knjige pisati turske, a dvoje horvatske, rukom Ali ćehaja«.

Ali nije to jedini bosanski musliman, koji zna za hrvatski jezik kao za svoj, a prema tome i za hrvatstvo. Hercegovac musliman Kaimija, dovikivao je za kandijskoga rata izmedju Venecije i turske (1645.—1669.), a koji se vodio ne samo oko otoka Kandije (stare Krete), nego i po današnjoj Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, naime po tadanjem turskom pašaluku »Bosna«, Mlečanima ovako:

»Nemojte se kladiti,
A Hrvate paliti;
Za to ćete platiti,
Kad vam ode Kandija.«

Istomu se Kaimiji pripisuje još i ova pjesma:

»O Hrvati čujte me,
Čujte i počujte me:
Islamu se prignite,
Alahu se dignite,
Ne budite din-dušmanin,
Prihvatite l'jep kuran!

S v i m nam Allah pomogo,
A d u š m a n e odmogo.«

Ima još jedna narodna pjesma, u kojoj se jasno vidi hrvatstvo muslimana:

»Platno b'jeli h r v a t s k a djevojka,
U krajini l'jepoj begovini,
Begovini u Hercegovini,
Na limanu bega Herceg-bega.
U to doba beže Mustaj beže,
Pa on veli ljepoti djevojci:
»O djevojko gjuzel-gjuzelgjio,
Bil' mi bila anum kadunicom?«
Njemu veli ljepota djevojka:
Mio brate beže Mustaj-beže,
Il' se varaš il istinu kažeš,
Znaš li brate, da sam ti s e s t r i c a,
Ne mogu ti biti kadunica.«

Dašto, katolički spomenici koji potvrdjuju svoje hrvatsko podrijetlo, još su brojniji, naprosto stoga, što s te strane imamo v i š e toga n a p i s a n o. Tako je god. 1637. ispjevao A u g u s t i n V l a s t e l i n o v i ć iz Sarajeva svom rodjaku ocu J e r k u L u č i ć u iz V a r e š a prigodom njegova imenovanja bosanskim apoštolskim vikarom, prigodnu pjesmu, koja je i štampana u Rimu, te ju je ondje u arkivu propagande neke godine našao otac Euzebije Fermendžin. U toj se pjesmi kaže:

»Još otkad banovo pomanka kraljevstvo,
Razsu Stipanovo herceško gospodstvo,
Moguće vladarstvo kralja bosanskoga,
Z a t r s e h r a b r e n s t v o p u k a h r v a t s k o g a«.

Iz ovih se riječi jasno vidi, da je Sarajlija A u g u s t i n V l a s t e l i n o v i ć smatrao hrvatskima b a n o v o k r a l j e v s t v o, to jest Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju, onda H e r c e g o v i n u, na-

ime herceško gospodstvo hercega Stipana Kosače, i kraljevinu Bosnu; kad je naime moć njihova propala, onda se »zatr hrabrenstvo (svega) puka hrvatskoga«.

Nekoliko godina iza toga, objelodanio je u Veneciji 1713. jednu gramatiku »latinsko-ilirsku« za bosansku mladež Hercegovac fra Lovro Šitović iz Ljubuškoga, sin muslimanskih roditelja; u pristupu te knjige piše on ovako:

»Moj dragi i mili štioče! Nemoj se čuditi ovomu momu ako i malenom trudu, jer kad razumiš razlog i uzrok, rad koga sam ovo dilo sastavio, ti ćeš isti ispovidit, da sam dobro učinio. Jur je tebi očito, da mnogi narodi, to jest Francezi, Spanjoli, Italijanci, Nimci, Ungari etc. lašnje nauče gramatiku, nego mi Hrvati. Jer? Jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istumačene i tako nije njima muka naučit regule gramatike, kako nami, jerbo mi nemamo gramatika u naš jezik istumačenih. I premda jesu kojigodi naučitelji gramatike istumačili deklinacione imena i konjugacione veraba hrvatski, ništa nemanje nisu (što ja mogu znat da sam vidio) svih regula zadosta izrekli, ni obradili«.

Isti je taj fra Lovro Šitović jednu pjesmu: »Pisma od pakla« »izveo u hrvatski jezik«, u Veneciji 1727., te pjeva na strani 72. ovako:

»V Makarskoj premda je pisana,
Vazdi želim da bude pivana:
Kršćanskomu dragom narodu,
Ki po svitu jošter živi gredu,
I kršćanom i još kršćanicam,
I didičkom i još divičicam:
Razumi se onizima pukom,

Ki govore hrvatskim jezikom«.

Jezik svoj nazivlju hrvatskim jošte i fra Marjan Lekušić iz Mostara u djelu »Bogoljubna razmišljanja« (Venecija 1730.), fra Filip Lastrić iz Očevja nedaleko Vareša, u jednom djelu, štampanom 1765., i mnogi drugi.

Pored ovih izjava inteligentne klase pučanstva, imade još i danas u narodu mnoštvo geografskih naziva i tradicija, koje bjelodano podsjećaju na hrvatstvo. Eto čitav šesti kotar grada Sarajeva zove se od davnine Hrvatin, a ima i više sela i mahala imenom Hrvati, Hrvatinovići, Hrvačići i Hrvaćani po raznim krajevima, no poglavito blizu Zvornika, Gračanice, Tešnja i Gradašca. Nadalje ima Hrvatsko brdo u kotaru Travničkom, te više muslimanskih porodica s prezimenom Hrvati, Hrvatići, Hrvatovići i Hrvačevići. Ali kud i kamo je bogatija tradicija, jer pored opjevanih junaka u pjesmi, kao što su: od Hrvata Mato, Luka od Hrvata, Hrvat-barjaktar i Hrva od Hrvata, ona znade i pozna Krešim kralja, onda nekog »hrvatskog kralja ili bana«, koji se još sedam godina nakon pada Bosne opirao Turcima, pa mu za to sultan dozvolio, da i dalje vlada svojom državom, nadalje neimenovanog »hrvatskog bana«, koji da je stolovao u Janjićima kod Zenice, te podijelio mejdan s muslimanskom junačinom Gjerzelez Alijom, onda »kralja s Duvna«, koji se na šesnaest konja vozio u Mostar, neku »hrvatsku kraljicu«, koja je stolovala na Trešnjevcu gradu kod hercegovačkog Konjica, pak Sandalja »hrvatskog bana«, pa »kralja Zvonka (= Zvonimira), koji je kod Foj-

nice podigao Zvonigrad, kraljicu Bugu kod Buškog blata nedaleko Mostara, banove Porima, Pribinu i Surinu, sedam hrvatskih kraljevića, koji se sastaše po očevoj smrti na duvanjskom polju, da podijele baštinu, napokon i »Kulena bana od Bosne i Kapuru kralja hrvatskoga«.

Jedno je pak narodno kazivanja vrijedno, da se napose istakne: »U južnoj Hercegovini u mjestu Gabeli ima narodna predaja, koja veli, da Arvati (= Hrvati) ne mogu imati svoga kralja, sve dok im god ne oprosti nekakav kralj, koga su plaho uvrijedili ,pa im on i ne može s lake ruke ni da oprosti. Zato Arvati nemadu svoga rodjenoga kralja«. Tko da u tome na prvi mah ne upozna drevnu tradiciju hrvatsku o prijekoj smrti kralja Zvonimira i o njegovom »prokletstvu«?[6])

Uz hrvatsko ime i nazivlje sastajemo se u spomenicima i sa srpskim, i to poglavito u Humskoj zemlji, koja bješe, kako vidjesmo, već rano u tješnjem dodiru sa Srbijom. Tako kaže Pribislav Pohvalić u jednom pismu od godine 1407.: »Va ime božie amen. Ja Pribislav Pohvalić... s listom srpscim... a drugi list, koji za ovim ide srpski jest pisan v lito roštva 1407., miseca dekembria 20. dan«. U Bosnu naseli se mnoštvo Srba, naročito poslije njezina pada, kao što nam svjedoči Slovenac Benedikt Kuripešić, koji je 1532. opisao put svoj preko Bosne u Carigrad. On piše, kako je u biv-

[6]) Sve je ove podatke, a još i više njih, sabrao pokojni mostarski učitelj, rodjeni Hercegovac Zovko u dvim knjižicama pod istim naslovom: »Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni«. Mostar 1899.

šoj kraljevini Bosni, a tada već turskom pašaluku, našao tri narodnosti (nationes) i tri vjere. Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimo-katoličke vjere, drugo su Srbi (Surffen), koji dolaze iz Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla (= grčko-istočne), a treće Turci muslimani. Da su bosanski Srbi bili doseljenici iz Srbije, kaže i zagrebački biskup Petar Petretić oko godine 1660. u jednom svom pismu ovako: »Vlasi ili Raci, ili da ispravnije kažem Srbi, jer su došli iz kraljevine Srbije«. (Valachi sive Rasciani, vel ut verius dicam Serviani, nam ex regno Serviae prodierunt).[7])

Držim, da sam vam, gospodo moja, ovim dovoljno osvijetlio etnografsko razmjerje Herceg-Bosne u starija vremena: u njoj su sjedjeli Hrvati i Srbi, baš onako, kao i danas što je.

---

[7]) Srpske podatke o prošlosti pokupio je Vaso Gjerić: O srpskom imenu po zapanijem krajevima našega naroda. Biograd 1901. Budući da mi je u prvom redu stalo, da pokažem, da ime hrvatsko nije tek moderna tvorevina, a naročito »fratarska tvorevina«, podupрta od strane vlade poslije okupacije, to sam se njime više zabavio. Na obilne srpske podatke upućujem na Gjerića.

3. Historički momenat.

Prelazeći na prikazivanje historičkoga momenta, imam vas, gospodo moja, i opet podsjetiti, da se ne ću zabaviti cjelokupnom historijom Herceg-Bosne, već da ću se ograničiti isključivo na ona razdoblja, kad su današnja Herceg-Bosna, odnosno ona prvotna prava Bosna, te Hrvatska, Dalmacija i Slavonija stvarale jednu političku i administrativnu cjelinu. Time pak želim da istaknem, kako moj odmah u početku izrečeni zahtjev ima logičkog oslona i u prošlosti.

Iza stoljetne borbe svladaše konačno početkom naše ere (9. pos. Kr.) Rimljani Ilire i Panone, dva hrabra indoevropska plemena, koja su živjela ondje gdje se docnije od veće česti raširio narod hrvatski, a tako je u glavnom još i danas. Za tri do četiri vijeka rimskoga vladanja, propade gotovo netragom prvobitno žiteljstvo pretočivši se u Rimljane, čemu je najviše doprinijela uprava. Rimljani naime stvoriše od ilirskopanonskih zemalja jednu diecezu Ilirik (Illyricum), koju podijeliše na dvije provincije: Dalmaciju (ili gornji Ilirik) i Panoniju (ili donji Ilirik). Kasnije od kraja IV. vijeka do VII. bude pojam Ilirika prenesen na čitav srednji dio Balkanskoga poluotoka od Dunava do Grčke. Pod

rimskom provincijom **D a l m a c i j o m** razumijevala se sva zemlja kojoj je granica tekla od ušća Raše u Istri sjevernim pravcem do blizu kranjskoga sv. Petra, odavle onda jugo-istočnim pokraj Čabra, Vrbovskoga na Dobri, Otoke na Uni i Sanskoga Mosta do Rekavice na Vrbasu južno od Banjaluke; od Rekavice tekla je medja dalje smjerom istočnim pored Maglaja, Tuzle i Zvornika na Drinu, a onda sjevero-istočnim na Šabac, pa Savom do ušća njezina u Dunav, otkuda se spuštala južnim smjerom do Šare planine, zatim zapadnim do ušća rijeke Mat u Arbaniji izmedju Lješa i Drača. U toj rimskoj Dalmaciji nalazile su se današnja istočna Istra, jugo-zapadna Kranjska, sjevero-zapadna i južna Hrvatska, čitava Dalmacija, Crna Gora i Hercegovina, najveći dio Bosne, veći dio zapadne polovice Srbije, tako zvana Stara Srbija i sjevero-zapadna Arbanija. U **P a n o n i j i** pak bile su sva današnja preostala Hrvatska, čitava Slavonija sa Srijemom, bosansko Pounje i Posavina te sjevero-zapadni kut Srbije zvan Mačva. Ova i ovakova Dalmacija i Panonija prešle su nakon propasti zapadno-rimskoga carstva u vlast **i s t o č n o - g o t s k o g** kraljevstva, te su pod njime ostale od god. 493. do 555., kad je ista država i propala za uvijek. Sada predjoše obje provincije u vlast **i s t o č n o - r i m s k o g a** carstva.

Kako vam je, gospodo moja, iz hrvatske historije poznato, naseliše djelomično obje ove provincije **H r v a t i**, te po tom stvoriše dvije državne tvorbe. U Panoniji, gotovo s istim onakovim granicama spram Dalmacije kao u rimsko doba, utemeljena bi tako zvana **P o s a v s k o - h r v a t s k a**

kneževina[8]) a u Dalmaciji Bijelohrvatska kneževina, koja se početkom X. vijeka, priklopivši sebi još i posavsko-hrvatsku kneževinu, proglasi kraljevstvom (oko god. 925.),[9]) koje je živjelo nezavisnim državnim životom sve do god. 1102. kad je slobodnom voljom naroda uzelo sebi za vladara ugarskoga kralja Kolomana i njegove nasljednike. Pita se sada, e da li je ona prava Bosna bila za doba narodne dinastije dio države hrvatske, jer smo već vidjeli, da su svi ostali prijedjeli osim Podrinja, to i bili, dašto, neki prijedjeli duže neki opet kroz kraće vrijeme.

God. 852. izdao je bijelo-hrvatski knez Trpimir na dvoru svomu u Biaću jednu ispravu, u kojoj kaže za spljetsku nadbiskupiju, da je »metropola sve do obala dunavskih i gotovo po čitavoj državi hrvatskoj«. Osim što ovo mjesto znači, da je u nadbiskupiji spljetskoj bilo još i teritorija, koji nije pripadao državi

---

[8]) Ima nekih historičara (doduše ne Hrvata), koji silom hoće, da se Posavska kneževina ima smatrati specifično slovenskom, a ne hrvatskom. Ja se u pobijanje ovoga tendencioznoga mišljenja ne mogu ovdje upustiti, već ću samo reći, da istu kneževinu smatraju medju ostalim hrvatskom Rusi Hilferding, Grot, Drinov, Francuz Rambaud, Nijemac Dümmler i Slovenac Kos, pa ja volim s ovom odličnom kitom priznatih i objektivnih naučenjaka i griješiti, nego li s onima imati tobože pravo.

[9]) Isti ti historičari i opet silom hoće, da je prvi hrvatski kralj bio Držislav (oko god. 1000.), a ne Tomislav, pozivajući se kod toga na Tomu arcidjakona. Medjutim nedavno iskopana nadgrobna ploča kraljice Jelene (umrle 976.) »žene kralja Mihajla i matere kralja Stjepana«, čini svaku prepirku u tom poslu izlišnom.

hrvatskoj,[10]) ono nam naročito jasno potvrđuje, da se država hrvatska u doba kneza Trpimira protezala do Dunava. To ne može dašto biti Dunav ni kod Vaca, ni Mohača, dapače ni onaj Dunav od Aljmaša do Zemuna, naprosto za to, jer tada Srijem nije pripadao Bijeloj Hrvatskoj, nego Posavskoj i njenom knezu (Ratimiru 838., ili Mutimiru 870.), vazalu cara franačkoga. U crkvenom pak obziru zna se pouzdano, da je tadanji Srijem, kao i sva Posavska Hrvatska pripadala nadbiskupiji oglajskoj (Aquileja). Preostaje dakle potražiti nam obalu dunavsku oko ušća Save, naime ondje, gdje su bile granice rimske provincije Dalmacije, budući da se prema Trpimirovim riječima cijela njegova država nalazila u opsegu nadbiskupije spljetske. Ondje pak, budući, da je Beograd i sva zemlja s lijeve obale rijeke Morave bila u vlasti bugarskoj, graničile su obje kneževine i vodile ratove kao pogranične države.[11]) Tako za Borisa oko 860. i za

---

[10]) To su bili u taj par bizant. dalm. gradovi, Humska zemlja, Travunja i Duklja.

[11]) U to se doba Srbija ne nalazi ondje, gdje je danas, već je to kneževina oko Lima, Pive, Tare i Kosovske Sitnice. Uopće ne valja ove događaje starije od preko tisuću godina promatrati s današnjega položaja. Ako je Hrvatska XIX. i XX. vijeka malena i slaba, za to još ne slijedi, da je ona to bila i u IX. i X. vijeku. Srpski historičar Ljubomir Jovanović poziva se u jednoj raspravi o Bosni od VII. do XII. vijeka (»Brankovo Kolo« 1900.) na franačkoga kronistu Einharda (Rački: Docum. 327), koji kaže pod godinom 822., kako je iz Italije poslana protiv posavsko-hrvatskoga kneza Ljudevita velika vojska, na što je iz Siska pobjegao k Srbima, za koje se pripovijeda, da imadu u vlasti velik dio Dalmacije (...ad cuius adventum Ludewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam

cara Simeona god. 924. i 927. Poznato je, da su inače toliko snažni Bugari, koji su

---

Dalmatiae partem obtinere, dicitur; fugiendo se contulit...) Iz ovoga mjesta Jovanović zaključuje, poglavito s obzirom na rimski pojam Dalmacije, da je Ljudevit pobjegao k Srbima preko Vrbasa, dakle u Bosnu. On kaže: »Od takoga smo svedoka (Einharda, dvorjanina cara Ludovika Pobožnoga) doznali za vlast jednoga srpskoga kneza na zemljištu bosanskom u vreme, kad još nije bilo nikakove hrvatske države, te ni hrvatskoga državnoga prava ni na što na svetu, pa ni na Bosnu.« Tu Jovanović ide predaleko. Prvo i prvo: nije sasvim jasno dokazano, da je to mjesto u »Analima« napisao sam Einhard. Zna se tek to, da je kod t. zv. Annales regni Francorum (741.—829.) surađivao Einhard, što se pozna po finoj latinštini, ali se ne može baš točno opredijeliti, da je on radio sve do kraja, dapače to je danas sigurno; samo jedni prekidaju rad Einhardov prije, drugi kasnije. (Gl. Wattenbach - Dümmler: Deutschlands Geschichtsquellen I, Stuttgart 1904, 210 i dalje.) Drugo, (a to je važnije), zapis kaže za Srbe »quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur«, dakle to je udaljeni franački ljetopisac tek po pripovijedanju upisao. Šta više, savremeni Thegan (Vita Hludovici imp. ap. Rački l. c.) isto tako ugledan pisac kao Einhard, govoreći o našem Ljudevitu naprosto za nj kaže, da je pošao k nekom dalmatinskom knezu (ad quandam Dalmatiae principem veniens), te Srba uopće ne spominje. Prama tome dakle nije ono mjesto, recimo u Einharda, tako temeljito. Treće, kazivao sam već, kolik li je prostor obuhvatala rimska Dalmacija, a i to, da je u njoj bila i srpska stara država. Iz, recimo, Einhardovih riječi međutim nipošto se ne vidi, da je Ljudevit pobjegao k Srbima preko Vrbasa (!) u Bosnu (!), kako hoće Jovanović. Zajamčeno je samo to, da je Ljudevit pobjegao k Srbima, koji su posjedovali velik dio rimske Dalmacije, ali ne najveći dio njezin. Svakako su tada Pounje srednje i donje, te čitava Posavina bile u vlasti posavsko-hrvatskoga kneza Ljudevita, a srednji dio današnje Herceg-Bosne po svoj prilici u vlasti bijelo-hrvatskoga kneza Borne, jednoga od prešasnika Trpimirovih. Što Jovanović kaže, da god. 822. nije bilo još nikakove hrvatske države, to dakle ne stoji, jer su bile dvije.

drmali bizantinskim carstvom, svaki put u vojni na Hrvate postradali. Ovaj uspjeh nam se najjasnije tumači velikom v o j n o m silom hrvatskom, o kojoj nam daje potpuno pouzdane podatke bizantinski car Konstantin.[12])

Ako je dakle država hrvatska prelazila Drinu, onda je dašto izvan svake sumnje, da je i B o s n a b i l a u n u t a r n j e n i h g r a n i c a.

Ovu činjenicu priznaše Nijemci Krause i Dümmler (»vielmehr scheint es fast nothwendig Bosnien ... als eine e h e m a l i g e E r w e r b u n g d e r K r o a t e n ... gelten zu lassen«), Rusi Drinov i Hilferding, dapače i isti Magjar Pauler, za koga se ne može reći, da ima ma i tračak simpatija za Hrvate, kaže: »Es ist nicht unmöglich, ja es ist sogar wahrscheinlich, dass zu gewissen Zeiten die Macht der kroatischen Herrscher sich auf einige selbstverständlich w i c h t i g s t e n Theile Bosniens erstreckte«.

Nakon rasula hrvatske države po smrti Tomislavljevoj (poslije 930.) dospije Bosna u vlast srpskog župana Časlava, no već oko 971. opet se po svoj prilici pridruži Hrvatskoj, ili je bila samostalna. U Srbiji svakako ne, kako izrijekom naglašuju svi srpski historičari. Pod kraj XI. vijeka bila je Bosna sastavni dio Dukljanske kraljevine (bivše Crvene Hrvatske). No kad se ta država početkom XII. vijeka rasturi, opet postade Bosna samostalnom.

---

[12]) 100.000 pješaka i 60.000 konjanika bieše kopnena vojska. Već je Francuz R a m b a u d zaključio, da ovaj broj v o j s k e odgovara pučanstvu od najmanje dva milijuna, čemu i logički odgovara v e ć i teritorij, nego li bi to bio onaj izmedju Raše, Kapele planine, Vrbasa i Cetine.

Kasnije je nalazimo kao banovinu, odnosno kraljevinu pod vrhovnim suverenitetom kraljeva ugarsko-hrvatskih (od 1138. do 1463.), dok je ne osvoji Turčin. [13])

Medjutim i u ovo doba imamo dva pokušaja, da se Hrvatska i Dalmacija s Bosnom stope u jedno administrativno i političko tijelo. Prvi je to, nakon izumrća hrvatske narodne dinastije učinio ban Pavao knez Bribirski od plemena Šu-

---

[13]) Šta se tiče odnošaja između Bosne i Srbije od XII. vijeka dalje, iznosim ono, što o tom piše najkritičniji historik srpski novijega doba, naime Ilarion Ruvarac, u raspravi: »Nešto o Bosni i dabro-bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni.« (Godišnjica II. Čupićeve zadužbine. Beograd 1878., 240—247). On kaže: »O gospodstvu Stefana Nemanje u Bosni ne može biti govora«, a onda se bavi tvrdnjom svih dosadanjih historičara srpskih i stranih, koji su tvrdili, da je srpski kralj Stefan Uroš II. Milutin godine 1286. obladao Bosnom. Dokazavši neosnovanost ove tvrdnje, naglasuje: »Dragutin (stariji brat Milutinov) je dakle, ustupivši oko god. 1282. mladjem bratu Milutinu prijesto »srpski« u Deževi »i sve raške i primorske zemlje«, te gospodareći u Srijemu, Mačvi i Braničevu, zauzeo (tek) jedan dio Bosne od Drine do Bosne rijeke.« Glede tobožnjega gospodstva cara Dušana nad Bosnom piše: »Istina, da je Stjepan još za života istoga bana Stjepana (Kotromanića) porobio Bosnu i jako skučio bana, ali ta okupacija jednog dijela bosanske države nije dugo trajala i već pod nasljednikom bana Stefana (Kotromanića), banom i potonjim kraljem Tvrdkom, širila se bosanska država na račun i uštrb srpske carevine, zahvatila je i samo stolno mjesto po sriedi srpske zemlje i glavni manastir Mileševo sa grobom sv. Save.« Konačno iznosi Ruvarac ovaj zaključni rezultat: »Iz kratkog ovog izloženja vidi se, da je od polovice XII. vijeka do propasti Srbije (1459.) i Bosne (1463.) samo pod Dragutinom srijemskim kraljem, pod despotom Stefanom Lazarevićem, Gjurgjem Smederevcem i njegovim sinovima jedan dio bosanske države pripadao Srbiji.«

bić, zavladavši čitavom Bosnom oko godine 1299.; naslijedio ga je u banskom dostojanstvu, ali i u faktičnoj vlasti sin M l a d i n, u čijim je rukama bila sva zemlja od mora do Drine, i od Kapele do Neretve sve do godine 1322.

Drugi je pokušaj mnogo znatniji, a to je poznata težnja prvoga bosanskoga kralja S t j e p a n a T v r t k a (1377.—1391.), da okupi u svojoj ruci sve zemlje, u kojima stanuju Hrvati i Srbi. Ali prerana mu smrt omete ovu osnovu.

No na jedinstvenu upravu Hrvatske, Dalmacije, Slavonije i Bosne pomišljali su i ugarsko-hrvatski kraljevi, nakon što je ona pala u turske ruke.

Kako vam je poznato, gospodo moja, ugarsko hrvatski kralj Matijaš I. Korvin, odmah se dao na glas o padu Bosne na to, da je otme Turčinu. I odista do Božića iste godine 1463. osvoji on sav sjeverozapadni dio njezin zajedno sa Jajcem, a docnije još se više puta zalijetao sve do Sarajeva. Osvojenu ovu zemlju nije učinio p o s e b n o m banovinom, a još manje da bi je direktno podvrgao Ugarskoj, već ju je sjedinio s Hrvatskom, Dalmacijom i Slavonijom. Prvi ban, koji nosi taki naslov, jeste slavonski velikaš M i r k o Z a p o l j s k i, stric budućega kralja Ivana Zapoljskoga. Mirko Zapoljski nosi naslov »regni Boznensis gubernator, nec non regnorum Dalmacie, Croacie et Sclavonie banus« kroz god. 1464. i 1465., a onda i nasljednici njegovi I v a n T u z od L a k a kroz god. 1466. i 1467., B l a ž M a g y a r (Podmaniczky) kroz god. 1470. i 1471., te N i k o l a I l o č k i od 1471. do 1477.

Prema tome dakle, čuveni je i od Magjara toliko slavljeni kralj Matijaš Korvin,

podvrgao oružjem osvojenu Bosnu banu hrvatskome u jednu upravnu cjelinu. Bosna je dakle tada bila direktno sjedinjena s Hrvatskom, a kroz nju tek indirektno i s Ugarskom. Dapače Nikola Iločki bio je napose još i okrunjen za bosanskoga kralja, a taki bje naslov obećan i nezakonitom sinu kralja Matijaša I., hercegu Ivanišu Korvinu, no podjedno mu predana u upravu čitava Hrvatska, Dalmacija i Slavonija. Da se Bosna ima smatrati sastavnim dijelom Hrvatske, ili kažimo, da Bosna ima s Hrvatskom da čini jednu političko-upravnu cjelinu, već je u toliko obladalo tadašnjim pokoljenjima, da je papinski nuncij na budimskom dvoru Antonije Burgio, javio u Rim dne 18. febr. i 27. marta 1526., kako Hrvati smjeraju izabrati austrijskoga nadvojvodu Ferdinanda svojim gospodarom, a onda i proklamirati kraljem Bosne, »budući da Bosna pripada Hrvatskoj« (appartenendo la Bossina a la Croatia).

Ovu historičku i prirodnu cjelinu znali su Turci uvažiti, jer (kako sam vam već imao prilike kazati) oni su sve zemlje, što su ih oteli Hrvatskoj i Slavoniji združili sa Hercegovinom i Bosnom u jednu cjelinu — pašaluk Bosnu.

Nadu, da će danas sutra i opet doći do takove političke skupine, ali pod kršćanskom vlasti, nijesu nikad izgubili Franjevci. Otac Fermendžin donaša u svojoj poznatoj zbirci crkvenih akata za bosansku prošlost, jednu listinu pod god. 1514., koja nas u to jasno upućuje.

Još prije pada Bosne stvarale su Hrvatska, Dalmacija, Slavonija i Bosna jednu redodržavu, zvanu »Provincia Bosnae«. Po padu Bosne bijaše medjusobni

saobraćaj otešćan, dapače kadikad i nemoguć, jer su Turci velikim nepovjerenjem gledali u katolike u opće, kao na one, koji su držali u potaji s bečkim vladarom, reprezentantom katoličke borbe protiv muslimanstva. Uslijed toga zamoliše bosanski Franjevci vrhovnu svoju upravu (capitulum generale in S. Maria de Angelis apud Assisium), da bi ih privremeno, dok traje turska vlast, odcijepila od ostale hrvatske braće, te podjedno kreirala samostalnu bosansku redodržavu. To se i zgodilo pomenute godine 1514. Preostala redodržava pridrža ime »Provincia Bosnae« i stari njen pečat, a nova redodržava prozvana bi »Provincia Bosnae argentinae« s novim pečatom, no ipak se imala smatrati kao vikariat ili filialka one stare. Ovakovo stanje pak, imalo je potrajati jedino za turskoga gospodstva; čim bi ono prestalo, ima se bosanska redodržava opet sjediniti s hrvatskom u staru cjelinu.

Držim, gospodo moja, da sam vam ovim podacima jasno pokazao, da bi sjedinjenje Bosne s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom bilo samo obnova nečega, što se već u prošlosti često opetovalo.

4. Državopravni elemenat.

Kad uvažite, gospodo moja, sve ovo, što sam vam do sada govorio o odnošajima Herceg-Bosne, onda ćete i sami uvidjeti, da je zahtjev naroda hrvatskoga, jasno iznešen poslije previšnjega proglasa od 5. oktobra, sasvim opravdan: podupire ga prošlost i sadašnjost s etnografskog i kulturnog gledišta, ali i zakoni, dakle i državno pravo. Već je na izbornom saboru na gradu Cetinu dne 1. januara 1527., kad je austrijski nadvojvoda Ferdinand izabran hrvatskim kraljem, sudjelovao velik dio plemstva iz onih strana, što danas sačinjavaju sjevero-zapadni kut Herceg-Bosne, a napose Stjepan grof Blagajski i Ivan Kobasić od Brekovice. Sabor hrvatski od 1790., predajući upravu svoje domovine u vrhovnu vlast ugarsku, izrijekom dodaje, da to ima tako dugo potrajati, »dok se ne osvoje oni krajevi Hrvatske, koji su danas pod Venecijom (to jest Dalmacija) i Turskom«, dakle u najmanju ruku sve zemlje do Vrbasa i

Neretve na jugu. No tako govori Njegovo Veličanstvo car i kralj Franjo Josip I. izdajući prigodom svoga krunisanja u Budimu dne 8. juna 1867. zavjernicu u § 3.: »Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimih joj kraljevina, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoću odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunitbene naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimim joj kraljevinama«. Osim ove potpore, što je nalazi hrvatski zahtjev u svom virtualnom državnom pravu, on će nesumnjivo naići i na svestrani odziv u pučanstvu samom, jer mimo narodne volje teško je nešto trajnoga na opće zadovoljstvo sagraditi.

Ali ovom zahtjevu hrvatskom kan da se protivi zahtjev magjarski. Poznato vam je, gospodo moja, iz novina, da su Magjari zatražili Herceg-Bosnu isključivo sebi i to na osnovu historičkih prava »svete krune ugarske«. Ta prava imala bi se poglavito zrcaliti u sredovječnom odnošaju izmedju Bosne i Ugarske, prema kojem, da su Bosna i Hercegovina bile »partes subiectae«, dakle pokoreni, na sablji osvojeni dijelovi Ugarske, i što je još nakon turskog osvojenja biskupa bosanskoga imenovao kralj ugarski.

Smatram dužnošću svojom, da vam ove razloge magjarske nešto iz bliže osvijetlim, dok se na ostale, koji su isključivo u svezi s modernim državnim zakonima, u ovom predavanju ne mogu osvrtati. To je naime stvar politike, a ne historije.

Kako su začeli bosansko-ugarski sredovječni odnošaji? Mislim, da mi se kod

odgovora na to pitanje držati Magjara, jer ću time svakako spram hrvatskih zahtjeva postići veću objektivnost. Tim se pitanjem napose zabavio magjarski historik Julije Pauler, poznat ne samo s osobite učenosti i kritičnosti, već i otale, što je spram svega, što je bilo hrvatsko, zastupao veoma neprijazno, često neispravno stanovište. Isti taj Pauler dakle u raspravi, otštampanoj pod naslovom: »Kako i kad je Bosna došla pod Ugarsku?« na hrvatskom i njemačkom jeziku, dolazi nakon duljega i temeljitoga izučavanja do rezultata, da je Bosna s Ugarskom došla u svezu tako, da se izmedju 1120. i 1130. sama od svoje volje predala pod vrhovnu vlast ugarsku. Dakle nije na sablji osvojena (subiecta!), nego dobrovoljna saveznica, onako isto, kao što je to nekoliko godina prije toga učinila i Hrvatska. I odista, baš poradi toga i zove bizantinski pisac Kinam bosanskoga bana Borića saveznikom ugarsko-hrvatskoga kralja.[14])

U takvom dakle savezničkom odnošaju, koji se doduše po vremenu promijenio u vazalni, bili su bosanski vladari spram kralja ugarsko-hrvatskoga. Upravo

---

[14]) Isprava kralja Kolomana od 1103., u kojoj se tobože naziva »rex Ramae« (= Bosna), jeste nespretan falsifikat XIV. vijeka. Time dakako otpadaju sve kombinacije, koje su bile u svezi s tom lažnom ispravom. — Onaki rezultat, kaki je postigao Pauler, već je prije njega izrekao i Hrvat Klaić u poznatom svom djelu o Bosni. Jedno svakako stoji, da nema traga tome, da bi Bosna bila na sablji pokorena zemlja, dakle »pars subiecta« Ugarske. — Zašto je ugarska dvorska kancelarija Bosnu zvala »Rama«, ne može se bar do danas još nikako nekom sigurnošću ustanoviti. Svakako je naziv »Rama« u svezi sa rijekom Ramom, pritokom Neretve.

za to oni su kroz sve vrijeme imali svoj posebni politički teritorij, krunu, grb i pečat, kovali svoje novce, sazivali sabor »svih bosanskih zemalja«, vršili vrhovnu sudbenu vlast i skupljali svoju posebnu vojsku, s kojom su se često puta sastajali na bojovnom polju s vojskom ugarskoga kralja. Dakle, to je onaj isti odnošaj, što je vladao izmedju cara rimskoga (njemačkoga) i kneza, odnosno kralja českoga, ali i ono isto »pravo svete krune«, što su ga ugarsko-hrvatski vladari isticali još i spram Srbije, Vlaške i Bugarske, a o kojem je magjarski historik *Gjuro Pray* napisao čitavu knjigu. Pošto dakle ono ima korjen i začetak svoj u *slobodnoj volji naroda*, to se ta slobodna volja ne može ni *sada* pustiti s vida.

Kod tumačenja drugog razloga treba reći, da je biskup bosanski bio potpuno samostalan sve do onog vremena, kad ga je papa učinio 26. augusta 1247. sufraganom kaločke nadbiskupije, te otkad je (svakako već 1252.) prenio sjedište svoje u Djakovo, na teritorij ugarsko-hrvatskoga kralja, gdje je odsada redovito boravio; tim važnim promjenama biskup bosanski postade *ugarsko-hrvatskim velikašem i biskupom*. Ali pored ovog *velikaša* ima još i *pravi papinski vikar* u Bosni, redovito franjevac, koji je vršio službu biskupsku u toj zemlji za turskoga gospodstva. Imenovanje bosanskoga biskupa dakle ima isto državo-pravno značenje kao i ono nekih ostalih biskupa »in partibus infidelium«, primjerice smederevski, beogradski, omiški, zenopolitanski itd. Ali ni taj razlog magjarski nije potpuno ispravno iznesen.

Mi naime vidimo veoma često u sredovječnoj crkvenoj historiji bosanskoj, da je kaptol bosanski sebi birao biskupa, a papa ga onda potvrdio. Tako Lovru I. (1336.—1348.), dapače tom je prilikom Ivan XXII. izrijekom naglasio, da je popunjenje bosanske biskupske stolice stvar papinske kurije.

Ja se, gospodo moja, ne mogu u sve te pojave kod imenovanja bosanskih biskupa u detalje upustiti, samo ću istaknuti, da je sve to obradio magjarski historik Hodinka u jednoj raspravi, što ju je godine 1898. izdala magjarska akademija pod naslovom: »Tanulmányok a bosnyák djakovári püspökség történetéböl«.[15])

Držim, da sam jasno pokazao, da magjarski zahtjevi o izravnom pripojenju Herceg-Bosne Ugarskoj potpuno su neosnovani. Kad se već daje tolika važnost historičkom državnom pravu, onda je nesumnjivo najuvaženije hrvatsko. U ovakovom smislu shvaća bosansko pitanje i jedna nedavno izašla austrijska brošura od nekog Fabriciusa (očit pseudonim), koji kaže: »Die glücklichste Lösung wäre die Angliederung an Kroatien, sowohl von dynastischen Standpunkte, wie auch vom Standpunkte der Stellung Oesterreich-Ungarns als Grossmacht! Sollte Bosnien in Kroatien einverleibt werden ,so müsste unbedingt eine Neugruppie-

[15]) Izvore za crkvenu povijest bosansku sakupio je Fermendžin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagreb 1892. Izdala jugoslavenska akademija. U »Glasniku zem. muzeja bos.-herc.« za god. 1903. napisao sam oveću raspravu pod naslovom: »Historički pregled katoličke biskupije bosanske do god. 1701.«, gdje su sve te pojave potanko izložene.

rung der Staatskörper durchgeführt werden«.

Ovakovo riješenje želja je čitavoga naroda hrvatskoga, a uvjeren sam, da će biti ne samo u interesu previšnjeg prijestola, nego i od odlučnog utjecaja na bolju sudbinu naroda hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga.

Dao Bog, da se što skorije i ostvari!